

ΓΙΑΝΝΗΣ Ζ. ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ
Καθηγητής Πανεπιστημίου Ρεθύμνου

Ο ΝΙΚΙΑΣ ΣΤΟΝ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ

Ο Νικίας, ο Αθηναίος στρατηγός που το όνομά του έγινε συνώνυμο της Σικελικής εκστρατείας και της αρχής του τέλους των Αθηνών το 413 π.Χ., είναι η μόνη προσωπικότητα μέσα στις **Ιστορίες** του Θουκυδίδη που έχει προκαλέσει διαμετρικά αντίθετες κρίσεις από τους μελετητές του.¹ Ως πολιτικός υπήρξε σοφός αλλά και τραγικός σύμβουλος, γιατί, όταν έκρουε τον κώδωνα του κινδύνου, δεν γινόταν πιστευτός. Ως στρατηγός υπήρξε μετρίων ικανοτήτων ή τελείως ανίκανος, γιατί ήταν άτολμος και επηρεαζόταν από προκαταλήψεις. Ως ηγέτης ήταν παραδοσιακός και όχι **άριστος εικαστής** και προνοητικός. Οι κρίσεις αυτές δεν είναι αυθαίρετες. Όλες ξεκινούν από την αφήγηση του Θουκυδίδη, ο οποίος είναι κατά πρώτο και κύριο λόγο ο υπεύθυνος, και ο οποίος, πριν την εξορία του, υπήρξε κατά πάσα πιθανότητα συστρατηγός του Νικία, και σίγουρα τον γνώριζε και προσωπικά.

Στην αφήγηση των **Ιστοριών** του Θουκυδίδη, ο Νικίας αποτελεί εξαίρεση, και, κατά τη γνώμη μου, μια ιδιαίτερη και μοναδική προσωπικότητα. Ο Αθηναίος αυτός στρατηγός ξεχωρίζει και πρωταγωνιστεί στις **Ιστορίες** του Θουκυδίδη κυρίως στα βιβλία 6 και 7, όπου και περιγράφεται η Σικελική εκστρατεία που έλαβε χώρα από το 416 μέχρι το 413 π.Χ. Πριν το 416 είχε εκλεγεί αρκετές φορές στρατηγός χωρίς αξιοπρόσεκτες επιτυχίες ή αποτυχίες, με εξαίρεση βέβαια την ειρήνη του 421 π.Χ., για την οποία ήταν ο κύριος υπεύθυνος, και γι' αυτό φέρει και το όνομά του, και με την οποία τελείωσε η πρώτη περίοδος του Πελοποννησιακού πολέμου, ο Αρχιδάμιος πόλεμος.

Στην παρούσα εργασία πρόθεσή μου είναι να συζητήσω ένα εδάφιο από τον τελευταίο λόγο του Νικία, γιατί νομίζω ότι τα επιχειρήματα που αναπτύσσει σ' αυτό, λίγο πριν το θάνατό του, αποτελούν σαφή ένδειξη της μοναδικότητας της προσωπικότητας του Νικία μέσα στο έργο του Θουκυδίδη, και εξηγούν τις θετικές και αρνητικές κρίσεις του ιστορικού και των μελετητών του γι' αυτόν.

Ο λόγος αυτός του Νικία είναι ο τελευταίος λόγος των **Ιστοριών** του Θουκυδίδη. Τρεις μέρες μετά τη ναυμαχία στο λιμάνι των Συρακουσών, ο Αθηναίος στρατηγός, στη γεμάτη πάθος τελευταία του παραίνεση προς τους στρατιώτες, σημειώνει πως στη ζωή του τήρησε **τά νόμιμα τῶν θεῶν**, και **τά δίκαια** και **ἀνεπίφθονα τῶν ἀνθρώπων** (7.77.2). Αμέσως παρακάτω, αναφέρεται σε άλλες, παρόμοιες με αυτή των

1. Για το Νικία βλ.: D. Tompkins, "Stylistic Characterization in Thucydides: Nicias and Alcibiades", YCS 22 (1972) 181-214, N. Marinatos, "Nicias as a Wise Advisor and Tragic Warner in Thucydides", Philologus 124 (1980) 305-10, και κυρίως D. Lateiner, "Nicias' Inadequate Encouragement (Thucydides 7.69.2)," CP 80 (1985) 189-213, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

Αθηναίων, καταστάσεις, μεταξύ των οποίων είναι και αυτή των Περσών (7.77.3-4):
*καὶ εἴ τῳ θεῶν ἐπίφθονοι ἐστρατεύσαμεν, ἀποχρώντως ἤδη τετιμωρήμεθα. ἤλ-
 θον γὰρ που καὶ ἄλλοι τινὲς ἤδη ἐφ' ἑτέροισ, καὶ ἀνθρώπεια δρᾶσαντες ἀνε-
 κτὰ ἔπαθον. καὶ ἡμᾶς εἰκός νῦν τὰ τε ἀπὸ τοῦ θεοῦ ἐλπίζειν ἡπιώτερα ἔξειν
 (οἷκτον γὰρ ἀπ' αὐτῶν ἀξιώτεροι ἐσμέν ἢ φθόνου).*

Στο εδάφιο αυτό, ο Νικίας προσπαθεί να εμπυγχώσει τους στρατιώτες του και να τους πείσει ότι, παρόλο που η κατάσταση τους είναι τραγική, υπάρχει ελπίδα σωτηρίας, εφόσον η συμπεριφορά τους στο παρελθόν δεν προκάλεσε τον **φθόνον**. Όταν περιγράφει τον προσωπικό του τρόπο ζωής, μιλά σε πρώτο πρόσωπο, και αναφέρει ότι ο ίδιος με τη συμπεριφορά του προσπάθησε και πέτυχε να μην προκαλέσει τον φθόνο των ανθρώπων (7.77.2). Όταν αμέσως παρακάτω αναφέρεται, σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο πλέον, στη συμπεριφορά της πόλης και τη συγκρίνει με άλλες παρόμοιες καταστάσεις, μεταξύ των οποίων υπονοεί και αυτή των Περσών, τότε για το Νικία μόνον ο φθόνος των ανθρώπων δεν στοιχειοθετεί ικανή εξήγηση και ερμηνεία. Πριν από την τελική καταστροφή των Αθηναίων, ο Νικίας αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο η Αθήνα με τη Σικελική εκστρατεία - και κατ' επέκταση με την όλη της συμπεριφορά - να προκάλεσε το φθόνο των θεών, οι οποίοι, κατά τη γνώμη του, τους έχουν τιμωρήσει αρκετά και με όλα όσα μπορεί η ανθρωπινή φύση να υποφέρει. Η έμφαση αυτή του Νικία στο θέμα του φθόνου και η έμμεση σύνδεση του φθόνου με τα γεγονότα των Περσικών πολέμων δεν είναι πρωτότυπη, γιατί στις **Ιστορίες** του Θουκυδίδη το θέμα του φθόνου αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του ρητορικού τόπου των Περσικών πολέμων. Είναι όμως πρωτόγνωρη και μοναδική, γιατί οι σκέψεις του αυτές υποδηλώνουν, κυρίως με τον τρόπο που τις παρουσιάζει, τη ριζική του διαφορά με προηγούμενους Αθηναίους ομιλητές.

Τα γεγονότα των Περσικών πολέμων, κάποια στιγμή μετά την ήττα του Ξέρξη, απετέλεσαν σε όλες σχεδόν τις ελληνικές πόλεις αντικείμενο προπαγάνδας, που απέβλεπε στην προβολή της συνεισφοράς και των κατορθωμάτων καθεμιάς πόλης, προκειμένου να αιτιολογήσουν την παρούσα ή μελλοντική συμπεριφορά τους, με αποκορύφωμα φυσικά την αυτοπροβολή των Αθηναίων ως ελευθερωτών της Ελλάδος. Η προπαγάνδα αυτή είναι εμφανής στις δημηγορίες του Θουκυδίδη και αξίζει να δούμε επιγραμματικά τα επιχειρήματα των Αθηναίων, των Κορινθίων, και του Ερμοκράτη σχετικά με τους Περσικούς πολέμους, για να κατανοηθεί η μοναδικότητα του Νικία.²

2. Για διεξοδική συζήτηση του ρητορικού τόπου των Περσικών πολέμων στο Θουκυδίδη βλ. Υ.Ζ. Tzifopoulos, "Thucydidean Rhetoric and the Propaganda of the Persian Wars Topos", PP 50 (1995) 161-185, με τη σχετική βιβλιογραφία, και Γ.Ζ. Τζιφόπουλος, "Η ρητορική των Περσικών πολέμων: η ερμηνεία της ιστορίας στις Ιστορίες του Θουκυδίδη, "Πρακτικά του Α' Διεθνούς και Πανελληνίου Συνεδρίου Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας (Αθήνα 1995) (υπό εκτύπωση).

Οι αντίπαλοι των Αθηναίων, οι Κορίνθιοι, παραμονές του Πελοποννησιακού Είναι προφανές ότι τα επιχειρήματα των Αθηναίων στη Σπάρτη το 432 και στην Καμάρινα γύρω στο 414/3 είναι κοινά και αυτούσια επαναλαμβανόμενα, όπως ακριβώς και αυτά των Κορινθίων στη Σπάρτη και του Ερμοκράτη στην Καμάρινα και στις Συρακούσες. Οι δύο αντίπαλες παπολέμου, απευθύνονται στην Απέλλα των Λακεδαιμονίων (1.69.5), και ο Ερμοκράτης στην εκκλησία των Συρακοσίων (6.33.5-6) και στη συνέλευση των Καμαριναίων στη Σικελία (6.76.3-4, 77.1). Και οι δύο χρησιμοποιούν τους Περσικούς πολέμους ως το ιδανικό ιστορικό παράδειγμα, το οποίο πρέπει να μιμηθούν κυρίως οι Λακεδαιμόνιοι, αλλά και οι Συρακοσίοι, αν επιθυμούν την επιτυχή έκβαση του πολέμου. Κατά τη γνώμη τους, η νίκη κατά των Περσών δεν ήταν μόνον αποτέλεσμα του θάρρους και της γενναιότητας των Αθηναίων, αλλά και των πολλών και **παρά λόγον** σφαλμάτων που διέπραξαν οι Πέρσες (1.69.5 - 6.33.5-6). Συγκρίνοντας τους Πέρσες με τους Αθηναίους οι Κορίνθιοι και ο Ερμοκράτης βρίσκουν ομοιότητες, και σκόπιμα υποδαθμίζουν την φιλοπατρία και την πολεμική αρετή των Αθηναίων ως των κύριων αιτιών της νίκης τους - με την προβολή της εκμετάλλευσης εκ μέρους των τελευταίων των σφαλμάτων των Περσών - αλλά και με την άμεση, στην περίπτωση αυτή, αμφισβήτηση του δικαιώματος που πρόβαλαν οι Αθηναίοι της **κατ' αξίαν** άσκησης της ηγεμονίας λόγω της μοναδικής τους συμβολής στους Περσικούς πολέμους. Το αναμφισβήτητο για τους Αθηναίους κλέος των Περσικών πολέμων δεν θα μπορούσε δέβια να τεθεί υπό αμφισβήτηση από τους Κορινθίους και τον Ερμοκράτη, αν δεν είχε μεταβληθεί σε έχθρα και φθόνο, όπως οι ίδιοι οι Αθηναίοι παραδέχονται, ως αποτέλεσμα του ύφους και του ήθους της Αθηναϊκής ηγεμονίας.

Για τους Αθηναίους ομιλητές τα γεγονότα των Περσικών πολέμων δεν αποτελούν το ιδανικό ιστορικό παράδειγμα προς μίμηση ή προς αποφυγή. Στο 1.75.1 και 5 οι Αθηναίοι πρέσβεις που βρίσκονται στη Σπάρτη παραμονές του Πελοποννησιακού πολέμου και αμέσως μετά τους Κορινθίους απευθύνονται στην Απέλλα, αλλά και ο Αθηναίος πρέσβης Εύφημος, που μιλά στη συνέλευση των Καμαριναίων μετά τον Ερμοκράτη στο 6.83.1-2, προσπαθούν να πείσουν και να αιτιολογήσουν πως ίδρυσαν την ηγεμονία τους **κατ' αξίαν**. Όπως όμως οι ίδιοι επισημαίνουν, η ηγεμονία τους έχει προκαλέσει και συνεχίζει να προκαλεί τον φθόνο των υπολοίπων Ελλήνων. Αυτό το αίσθημα του φθόνου το κατανοούν ως φυσικό επακόλουθο της ηγεμονίας τους, αλλά δεν μπορούν να εξηγήσουν την ένταση με την οποία εκδηλώνεται και την έκταση που έχει πάρει, γιατί κύριο μέλημα στη συμπεριφορά τους αυτή, όπως και οποιουδήποτε άλλου στη θέση τους, είναι το συμφέρον τους (1.75.1, 5 - 6.83.1-2).

ρατάξεις στο επίπεδο του λόγου παρουσιάζουν ταυτόσημες απόψεις και ερμηνείες σχετικά με τα γεγονότα των Περσικών πολέμων: οι Κορίνθιοι και ο Ερμοκράτης από τη μια μεριά θεωρούν τους Περσικούς πολέμους το ιδανικό ιστορικό παράδειγμα προς μίμηση, αφού Πέρσες και Αθηναίοι εμφανίζουν πολλές

ομοιότητες, ενώ από την άλλη μεριά οι Αθηναίοι δικαιολογούν την ηγεμονία τους ως αποτέλεσμα αντάξιο της μοναδικής τους συμβολής στη νίκη κατά των Περσών.

Αν συγκρίνουμε τα επιχειρήματα αυτά με τις σκέψεις του Νικίας στην τελευταία του παραίτηση, διαπιστώνουμε δύο σημαντικές και αξιοσημείωτες διαφορές:

1. Ο Νικίας είναι ο μόνος που, αν και Αθηναίος, χρησιμοποιεί τα γεγονότα των Περσικών πολέμων, όχι για να αιτιολογήσει τη δημιουργία της ηγεμονίας, όπως έκαναν οι Αθηναίοι στην Απέλλα και ο Εύφημος στην Καμάρινα, αλλά ως ιστορικό παράδειγμα για σύγκριση - σύγκριση που απετόλμησαν με επιτυχία οι Κορινθιοί και ο Ερμοκράτης, οι τελικοί νικητές.

2. Η διπλή αναφορά του Νικίας στο φθόνο των θεών ως πιθανή αιτιολογία ιστορικών γεγονότων είναι μοναδική. Δεν απαντά πουθενά αλλού ο φθόνος των θεών μέσα στην αφήγηση του Θουκυδίδη, παρόλο που ο φθόνος των ανθρώπων απαντά άλλες είκοσι φορές³. Όπως είδαμε, ο Νικίας αναφέρει πως στην προσωπική του ζωή κατέβαλε προσπάθειες να μην προκαλέσει το φθόνο των ανθρώπων. Παρόμοια ήταν και η συμπεριφορά της Αθήνας, όπως υποστηρίζουν οι Αθηναίοι πρόεδροι και ο Εύφημος που μιλούν εξ ονόματος της πόλης. Ο Νικίας όμως δεν ταυτίζει την προσωπική του συμπεριφορά με αυτή της πόλης. Όταν μιλά εξ ονόματος της Αθήνας και της επικείμενης καταστροφής της, τότε αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο οι Αθηναίοι να προκαλέσαν με τη Σικελική εκστρατεία και κατ' επέκταση με την όλη τους συμπεριφορά τον φθόνο των θεών.

Η περίπτωση συνεπώς του Νικίας αποτελεί την εξαίρεση μέσα στο έργο του Θουκυδίδη. Τα επιχειρήματα που αναπτύσσει όχι μόνο δεν συντάσσονται με αυτά των άλλων Αθηναίων, αλλά αντίθετα, συγκρίνοντας τη Σικελική με άλλες παρόμοιες εκστρατείες, ακολουθεί την τακτική των αντιπάλων της Αθήνας. Επιπλέον είναι ο μόνος μέσα στο έργο του Θουκυδίδη που δεν αποκλείει την θεική επέμβαση στα ανθρώπινα, γεγονός που υποστηρίζεται έμμεσα από το σχόλιο του Θουκυδίδη, λί-

3. Λέξεις σχετικές με το φθόνο (ἐπίφθονος, ἀνεπίφθονος, φθόνος, τύποι του ρήματος φθονῶ) δεν εμφανίζονται συχνά στο Θουκυδίδη (συνολικά είκοσι-δύο φορές, δεκαεπτά σε λόγους και πέντε στην αφήγηση) και μάλιστα φαίνεται να απασχολούν αποκλειστικά Αθηναίους ομιλητές:

ἐπίφθονος 4 φορές: 1.75.2, 2.64.5, 3.82.8, 7.77.3.

ἀνεπίφθονος 6 φορές: 1.75.5, 1.82.1, 6.54.5, 6.83.2, 7.77.3, 8.50.5.

φθόνος 5 φορές: 2.35.2, 2.45.1, 3.82.8, 4.108.7, 7.77.4.

φθονῶ 7 φορές: 2.35.2, 2.64.5, 3.43.1, 3.84.2, 6.16.3, 6.78.2, 6.78.3.

Το θέμα του φθόνου και η αναφορά σ' αυτό, ανάμεσα σ' άλλους συγγραφείς, από τον Ηρόδοτο και το Θουκυδίδη έχει μελετηθεί από τον P. Walcot στο *Envy and the Greeks. A Study of Human Behaviour* (Warminster 1978) 52-76, στον οποίο τις επισημάνσεις όμως πρδλ. Τζιφόπουλος ό.π. σημ. 2, την εισαγωγική συζήτηση για αυτό το κατεξοχήν ελληνικό αίσθημα της P. Bulman, *Phthonos in Pindar*, University of California Publications: Classical Studies 35 (Berkeley 1992) 1-14, και επίσης τις παρατηρήσεις για τον φθόνο ως στοιχείο διαπάλης των κοινωνικών τάξεων στην Αθήνα του 4ου αι. π.Χ. του J. Ober, *Mass and Elite in Democratic Athens. Rhetoric, Ideology and the Power of the People* (Princeton 1989) 205-8.

γο πριν τη ναυμαχία στο λιμάνι των Συρακουσών, όπου αναφέρει πως ο Νικίας μίλησε προς τους στρατιώτες σύμφωνα με το ήθος του, ήθος που διαπνεόταν από περιεχόμενο, ιδέες, ύφος και αντιλήψεις που πηγάζουν από την παράδοση.⁴ Ο Νικίας λοιπόν, σύμφωνα με το Θουκυδίδη, είναι ο κατ' εξοχήν άνθρωπος της παράδοσης, που για την κλασική Αθήνα σημαίνει άνθρωπος του αρχαϊκού τρόπου σκέψης και αντίληψης.

Όπως είδαμε, ο Νικίας στον τελευταίο του λόγο δέχεται ως εξήγηση συμπεριφοράς το φθόνο των ανθρώπων, αλλά μόνο σε προσωπικό επίπεδο, ενώ για τους άλλους Αθηναίους ομιλητές ο φθόνος των ανθρώπων, συγκεκριμένα των άλλων ελληνικών πόλεων, αποτελεί τη μόνη εξήγηση. Ο Νικίας όμως, όταν μιλά εξ ονόματος της Αθήνας, τότε ακολουθώντας την τακτική των Κορινθίων και του Ερμοκράτη διατυπώνει με σαφή τρόπο μια δεύτερη δυνατότητα εξήγησης και ερμηνείας για τη Σικελική εκστρατεία και κατ' επέκταση για την Αθηναϊκή ηγεμονία: η πολιτική συμπεριφορά της Αθήνας δεν μπορεί να εξηγηθεί επαρκώς μόνο από το φθόνο των άλλων ελληνικών πόλεων, όπως υποστηρίζουν οι άλλοι Αθηναίοι. Για το Νικία ο φθόνος των υπολοίπων Ελλήνων εναντίον των Αθηναίων υποδηλώνει ένα αίσθημα για το οποίο απώτερη αιτία ήταν ίσως οι θεοί. Υπό αυτή την έννοια, η χρήση του θέματος του φθόνου από το Νικία φανερώνει μια παράλληλη, αλλά ριζικά διαφοροποιημένη παρουσίαση των προηγούμενων Αθηναϊκών επιχειρημάτων, στα οποία έμμεσα αναφέρεται ο Νικίας. Ταυτόχρονα, η αναφορά του στο φθόνο των θεών υποδηλώνει την παραδοσιακή, αρχαϊκή προσέγγιση στην ερμηνεία των γεγονότων και έτσι παραπέμπει άμεσα στην παράδοση τη σχετική με τα γεγονότα των Περσικών πολέμων, που ήταν ήδη γνωστή στην Αθήνα, στους Πέρσες του Αισχύλου και στις Ιστορίες του Ηροδότου, από τις σημαντικότερες πηγές των Περσικών πολέμων.⁵

Στους Πέρσες ο Αισχύλος με ελληνικό τρόπο σκέψης παρουσιάζει την ερμηνεία των γεγονότων από τη μεριά των ηττημένων. Όπως ακριβώς και στα βιβλία 6 και 7 του Θουκυδίδη, όπου περιγράφεται η ήττα των Αθηναίων στη Σικελία, έτσι και στους Πέρσες ο δραματικός χώρος είναι αυτός του εχθρού. Ο ποιητής υπογραμμίζει διαρκώς την αφροσύνη (ἀφροσύνῃ 782), την νόσον φρενῶν (750), την ὕδριν

4. 7.69.2: ἄλλα τε λέγων ὅσα ἐν τῷ τοιοῦτῳ ἤδη τοῦ καιροῦ ὄντες ἄνθρωποι οὐ πρὸς τό δοκεῖν τινὶ ἀρχαιολογεῖν φυλαξάμενοι εἶποιεν ἄν. Το ρήμα ἀρχαιολογεῖν υποδηλώνει, όπως σωστά έχει δείξει ο Lateiner, ό.π. σημ. 4, 189-213, τον αρχαϊκό / παραδοσιακό τρόπο σκέψης και συμπεριφοράς του Νικία.

5. Για τους Πέρσες του Αισχύλου και τις Ιστορίες του Ηροδότου βλ.: A. Podlecki, *The Political Background of Aeschylean Tragedy* (Ann Arbor 1966) 8-26, R.P. Winnington - Ingram, *Studies in Aeschylus* (Cambridge 1983) 1-15, S. Goldhill, "Battle Narrative and Politics in Aeschylus' Persae", *JHS* 108 (1988) 189-93, κυρίως 192-3, C. Meier, *The Political Art of Greek Tragedy*, μτφρ. στα αγγλικά A. Weber (Cambridge 1993) 63-78, D. Lateiner, *The Historical Method of Herodotus*, *Phoenix Suppl.* 23 (Toronto 1989), και R. von Haehling, "Furcht und Schrecken in Herodots Darstellung und Deutung der Perserkriege", *Klio* 75 (1993) 85-98, 93-94.

(821), τήν ἄτην (822) του νεαρού βασιλιά, και την τιμωρία του στη Σαλαμίνα από τους θεούς (ὅταν σπεύδη τις αὐτός, χῶ θεός συνάπτεται 742, Ζεύς τοι κολαστής 827 κ.ε.). Αυτήν την ερμηνεία των συμβάντων στη Σαλαμίνα υιοθετεί σχεδόν κατά λέξη και ο Ηρόδοτος, στο γνωστό λόγο του Θεμιστοκλή μετά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας (8.109.3):

τάδε γάρ σὺν ἡμεῖς κατεργασάμεθα, ἀλλὰ θεοὶ τε καὶ ἥρωες... οἳ ἐφθόνησαν ἄνδρα ἓνα τῆς Ἀσίης καὶ τῆς Εὐρώπης βασιλεύσαι, ἔοντα ἀνόσιον, ...

Και ο Αισχύλος και ο Ηρόδοτος εξαιτίας του μεγέθους αλλά και του απρόσμενου της νίκης των Ελλήνων κατά των Περσών, προτείνουν ως εξήγηση το φθόνο των θεών, ο οποίος εκδηλώνεται μέσω των σφαλμάτων τῶν ἀνθρώπων, στη συγκεκριμένη περίπτωση των σφαλμάτων του Ξέρξη. Όπως σωστά έχει παρατηρηθεί, η αναγωγή της αιτιότητας στο θεϊκό επίπεδο συχνά παραλληλίζεται με εσφαλμένη ενέργεια στο ανθρώπινο.⁶ Ειδικότερα ο Ηρόδοτος, κάθε φορά που αναφέρει ως αιτία κάποιου γεγονότος το φθόνο των θεών, για το ίδιο γεγονός αναφέρει παράλληλα και ανθρώπινες αιτίες και αφορμές. Είναι σημαντικό άλλωστε ότι στον Ηρόδοτο ο φθόνος των θεών απαντά μόνον πέντε από τις συνολικά είκοσι-μία φορές που συναντάται η λέξη,⁷ και συνεπώς ακόμη και ο Ηρόδοτος δείχνει να απομακρύνεται από την παραδοσιακή, τραγική ερμηνεία των γεγονότων, που δεχόταν τη θεϊκή επέμβαση στα ανθρώπινα, και να δίνει έμφαση εξίσου στον ανθρώπινο παράγοντα.

Ο Θουκυδίδης, ο ιστορικός της κλασικής εποχής απορρίπτει σχεδόν ολοκληρωτικά, τη στάση του Αισχύλου και του Ηροδότου έχοντας συνειδητοποιήσει την εναλλαγή μεταξύ θεϊκής και ανθρώπινης αιτιότητας, σύμφωνα με την οποία τα γεγονότα μπορούσαν να εξηγηθούν και να ερμηνευθούν.⁸ Η επιμονή των Αθηναίων στο θέμα του φθόνου των ανθρώπων, και η μοναδική ερμηνεία των Κορινθίων και του ΕρμOCRάτη ότι οι Πέρσες ηττήθηκαν κυρίως εξαιτίας των δικών τους σφαλμάτων *παρά λόγον*, μπορεί να θεωρηθεί, μέχρις ενός σημείου, ως υιοθέτηση των απόψεων που συναντούμε στον Αισχύλο και στον Ηρόδοτο.⁹ Με μία σημαντικότερη

6. Podlecki, ό.π. σημ. 5, 22-23.

7. Βλ. Lateiner, ό.π. σημ. 5, 189-210, 209, ο οποίος σημειώνει ότι μνεία των θεών στον Ηρόδοτο δεν μειώνει τα ανθρώπινα επιτεύγματα στον ρου της ιστορίας, γιατί οι θεοί βρίσκονται πέραν της ιστορίας.

8. Για το θρησκευτικό στοιχείο και τους θεούς στο Θουκυδίδη βλ. F.M. Comford, Thucydides Mythistoricus (London 1907) 129-152, 201-220. L. Strauss, "Preliminary Observations on the Gods in Thucydides' Work", Interpretation 4.1 (1974) 1-16. N. Marinatos-Kopff & H.R. Rawlings III, "Panolethria and Divine Punishment. Thuc. 7.87.6 and Hdt. 2.120.5", PP 33 (1978) 331-7. N. Marinatos, Thucydides and Religion, Beitrage zur klassischen Philologie 129 (Koenigstein 1981), id., "Thucydides and Oracles", JHS 101 (1981) 138-40, και S. Hornblower, "The Religious Dimension to the Peloponnesian War, or, What Thucydides does not Tell us", HSCP 94 (1992) 169-97.

9. Η επιρροή του Θουκυδίδη από την τραγωδία στη σύνθεση του έργου του έχει συζητηθεί, αλλά και υπερτονιστεί από τον Comford, ό.π. σημ. 8, 242. Πρβλ. T.S. Engeman, "Homeric Honor and Thucydidean Necessity", Interpretation 4.2 (1974) 65-78, και κυρίως C. Macleod, "Thucydides and Tragedy", Collected Essays (Oxford 1983) 140-58.

όμως διαφορά: τα λάθη του Ξέρξη και η νίκη των Ελλήνων στη Σαλαμίνα μπορούν κάλλιστα να εξηγηθούν από την ίδια τη φύση του ανθρώπου και τον *παράλογο*, χωρίς να απαιτείται παρέμβαση των φθονερών θεών. Άμεση συνέπεια αυτής της μετάθεσης των ευθυνών εξολοκλήρου στον άνθρωπο είναι μια αποτελεσματικότερη και πειστικότερη ερμηνεία της ανθρώπινης συμπεριφοράς, αλλά και η εντονότερη προβολή της αίσθησης του τραγικού στα ανθρώπινα.

Η απόρριψη όμως της αρχαϊκής εξήγησης και ερμηνείας από το Θουκυδίδη είναι *σχεδόν* ολοκληρωτική, γιατί ο Νικίας αποτελεί εξαίρεση, και με το ήθος, το ύφος, τις ιδέες και το λόγο του που πηγάζουν από την παράδοση, δηλαδή από την αρχαϊκή εποχή, παρουσιάζεται μέσα στο έργο του Θουκυδίδη ως ο ενδιαμέσος συνδετικός κρίκος μεταξύ παραδοσιακών / αρχαϊκών, και νέων / κλασικών αντιλήψεων και ερμηνειών για τα ιστορικά γεγονότα. Ο Νικίας ζει και πολιτεύεται, κατά τη γνώμη μου, σε λάθος εποχή, και γι' αυτό ίσως είναι η τραγικότερη μορφή των *Ιστοριών*. Ο Θουκυδίδης, επικριτικός τις περισσότερες φορές για τον στρατηγό, δε μπορεί να μην θαυμάσει τις τραγικά μάταιες προσπάθειες που καταβάλλει αυτός ο άνθρωπος να επιτύχει σε μια εποχή στην οποία δεν ανήκει. Αυτός ο θαυμασμός του Θουκυδίδη ο οποίος, πρέπει να υπογραμμιστεί, σπανιότατα εκδηλώνεται ευθέως, είναι εμφανής στην αφέρωση στο Νικία ενός επιτάφιου σχολίου αμέσως μετά την περιγραφή της άδικης σφαγής του από τους Συρακοσίους (7.86.5):

ἦμισα δὴ ἄξιος ὢν τῶν γε ἐπ' ἐμοῦ Ἑλλήνων ἐς τοῦτο δυστυχίας ἀφικέσθαι διὰ τὴν πᾶσαν ἐς ἀρετὴν νενομισμένην ἐπιτήδευσιν.

Η λέξη - κλειδί στο σύντομο αυτό επιτάφιο, η λέξη *ἀρετή*, απαντά σ' όλο το έργο του Θουκυδίδη σαράντα-τρεις φορές, στα βιβλία όμως 6 και 7 απαντά μόνον τέσσερις:¹⁰ μία φορά στην περιγραφή της συμπεριφοράς των τυράννων της Αθήνας, και οι υπόλοιπες τρεις σε σχέση με το Νικία. Η ἀρετή λοιπόν, στα βιβλία 6 και 7 του Θουκυδίδη, είναι συνώνυμη με το Νικία.¹¹ Αυτή όμως η ἀρετή του Αθηναίου

10. Σύμφωνα με την αναζήτηση που έγινε στο CD ROM του Thesaurus Linguae Graecae στη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης, η λέξη ἀρετή χρησιμοποιείται από το Θουκυδίδη: στο 1ο βιβλίο 6 φορές: 2.4, 33.2, 37.2, 37.5, 69.1, 123.1.

στο 2ο βιβλίο 16 φορές: 34.5, 35.1, 36.1, 37.1, 40.4 (δύο), 42.2 (δύο), 43.1, 45.1, 45.2 (δύο), 46.1, 51.5., 71.3, 87.9.

στο 3ο βιβλίο 8 φορές: 10.1 (δύο), 53.4, 56.5, 56.7, 57.2, 58.1, 67.2.

στο 4ο βιβλίο 7 φορές 19.2, 19.3, 63.2, 81.2, 86.5, 92.7, 126.2.

στο 5ο βιβλίο 1 φορά: 105.4.

στο 6ο βιβλίο 2 φορές: 11.7, 54.5.

στο 7ο βιβλίο 2 φορές: 69.2, 86.5.

στο 8ο βιβλίο μία φορά: 68.1.

11. Παρόμοιος με του Νικία είναι και ο χαρακτηρισμός του Θουκυδίδη για τον Αθηναίο Αντιφώντα (8.68.1... Ἐπιφών ἦν ἀνήρ Ἀθηναίων τῶν καθ' ἑαυτὸν ἀρετὴν τε οὐδενὸς ὑστερος) αλλά και το σχόλιό του για τους Πεισιστρατίδες (6.54.5 καὶ ἐπετήδευσαν ἐπὶ πλείστον δὴ τύραννοι οὔτοι ἀρετὴν και ξύνεσιν), χωρία για τα οποία βλ. A. W. Gomme, A. Andrewes, and K.J. Dover, A Historical Commentary on Thucydides, τόμ. 1-5 (Oxford 1945-1981) ad loc.

στρατηγού, που συνοψίζει με τον καλύτερο τρόπο τα λόγια του Νικία στον τελευταίο του λόγο, δεν στάθηκε ικανή να σώσει την Αθήνα, γιατί η πόλη, με τις τύχες της οποίας ταύτισε ο Νικίας τη δική του και ανέλαβε πλήρως τις ευθύνες του, δεν ήταν πια η προκλασική / αρχαϊκή Αθήνα που μεγαλούργησε κατά τη διάρκεια των Περσικών πολέμων.

Ο Νικίας λοιπόν στον τελευταίο του λόγο, λίγο πριν το θάνατό του, συνοψίζοντας τη μέχρι τώρα συμπεριφορά του ως πολίτη των Αθηνών, αλλά και αυτή της Αθήνας προβαίνει σε μία σημαντική διαπίστωση η οποία είναι μοναδική στο έργο του Θουκυδίδη και πρωτόκουστη για έναν Αθηναίο: ενώ οι Αθηναίοι ομιλητές μέχρι τώρα, όταν αναφέρονται στους Περσικούς πολέμους και στη δημιουργία της ηγεμονίας τους, δέχονται και, ως ένα σημείο, κατανοούν τον **φθόνο** των άλλων Ελλήνων που αυτή προκαλεί, ο Νικίας, ακολουθώντας την επιχειρηματολογία των αντιπάλων της Αθήνας, προτείνει ως ενδεχόμενο η Σικελική εκστρατεία να προκάλεσε το φθόνο των θεών. Η αποφυγή της πρόκλησης του φθόνου των ανθρώπων και η τήρηση των νόμων προς τους θεούς για το Νικία έχουν διαρύνουσα σημασία **μόνο** στο προσωπικό επίπεδο, αλλά δεν είναι αρκετά για τη συμπεριφορά μιας πόλης όπως η Αθήνα. Ο φθόνος των θεών, που ως αιτία και εξήγηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς ευνοείται περισσότερο από τον Αισχύλο και τον Ηρόδοτο, αναφέρεται μία μόνο φορά στον Θουκυδίδη από το Νικία, ο οποίος έτσι αποτελεί τον ενδιάμεσο κρίκο μεταξύ των παραδοσιακών / αρχαϊκών, και νέων / κλασικών αντιλήψεων για τα ιστορικά γεγονότα. Ο Νικίας είναι μαζί και αρχαϊκός και κλασικός, ή τουλάχιστον προσπαθεί να συνδυάσει αυτές τις διαφορετικές αντιλήψεις με τραγικά όμως αποτελέσματα. Εντούτοις, για τον Θουκυδίδη θεωρείται άξιο θαυμασμού και μόνον το γεγονός ότι ο Νικίας προσπάθησε πάντα με αίσθηση της ευθύνης και του καθήκοντός του για **τήν ἐξ ἀρετῆν ἐπιτήδευσιν**.¹²

12. Ευχαριστώ την Ένωση Φιλολόγων Νομού Ηρακλείου και τον Πρόεδρό της Κ. Βασιλάκη για την τιμητική τους πρόσκληση να συμμετάσχω ως ομιλητής με την παρούσα ανακοίνωση στη τελετή της 22ας Μαΐου 1995 για την απονομή βραβείων και ελαίων στους μαθητές της Γ' Λυκείου του Νομού Ηρακλείου που πρώτευαν στον 6ο Διαγωνισμό Αρχαίων Ελληνικών. Επίσης για τις εποικοδομητικές συζητήσεις και τις χρήσιμες υποδείξεις που στην εργασία αυτή ευχαριστώ θερμά τον συνάδελφο Σ.Α. Φραγκουλίδη.

ΤΑΣΟΥΛΑ ΜΑΡΚΟΜΙΧΕΛΑΚΗ-ΜΙΝΤΖΑ
Διδάκτωρ Φιλολογίας

Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΙΝΗΣΗ ΣΤΑ ΧΑΝΙΑ ΤΟΥ 16ου και 17ου ΑΙ.

Με αφορμή την επέτειο των 350 χρόνων από την απόβαση των Τούρκων στην Κρήτη, στο δυτικό άκρο του κόλπου των Χανίων, και την άλωση της πόλης αυτής τον Αύγουστο του 1665, που σήμανε την αρχή του τέλους της Βενετοκρατίας στην Κρήτη και θεμελίωσε την τουρκική κατοχή του νησιού, επιθυμώ να παρουσιάσω εδώ μια εικόνα της πνευματικής δραστηριότητας των Χανίων κατά τη διάρκεια των 2 τελευταίων αιώνων της βενετικής κατοχής.

Η εικόνα αυτή αναγκαστικά δεν θα είναι λεπτομερής: αυτό που μας περιορίζει είναι κυρίως το διαθέσιμο υλικό, μια που, όπως είναι γνωστό, η γρήγορη πτώση της πόλης στα χέρια των Τούρκων το 1645 δεν επέτρεψε να διασωθούν και να φυγαδευθούν στη Βενετία τα πολύτιμα για την επιστήμη της ιστορίας αρχεία της πόλης. Και βέβαια η σπουδαιότητα τέτοιου είδους ιστορικού υλικού είναι ανυπολόγιστη, όπως αποδεικνύεται καθημερινά από τα αρχεία της πόλης του Ηρακλείου (τότε Χάνδακος), που σώζονται σήμερα στη Βενετία και αποτελούν πόλο έλξης για τους ερευνητές: είναι μία ιστορική πηγή πολύ δύσκολο να στερέψει.

Λίγα εισαγωγικά

Πριν προχωρήσουμε, ωστόσο, στο κύριο θέμα μας, τα πνευματικά Χανιά της Βενετοκρατίας, ας σταθούμε λίγο στη γενικότερη εικόνα που εμφάνιζε η πόλη κατά την εποχή αυτή.

Τα Χανιά υπήρξαν μια καινούρια πόλη κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας. Οι κατακτητές του νησιού (1212) θεώρησαν σκόπιμη την ίδρυσή της στη θέση περίπου της αρχαίας Κυδωνίας, και ενός παλιότερου οικισμού με το όνομα Χανιά, για λόγους κυρίως πολιτικούς και στρατιωτικούς (Τσιβής 1990, σ. 36).

Το διαμέρισμα των Χανίων αποικίστηκε από τους Βενετούς σχετικά αργά. (Μπορμπουδάκης 1988, σ. 72). Έτσι, η πόλη άρχισε να οικοδομείται μόλις το καλοκαίρι του 1252, αρχίζοντας από ένα τείχος, το Καστέλλι, το οποίο περιέκλειε την περιοχή του παραθαλάσσιου υψώματος που αποτέλεσε τον πυρήνα των Χανίων. Οι Βενετοί φρόντισαν ώστε η νέα πόλη να έχει φαρδείς δρόμους, πλατείες μεγάλες, και μεγαλοπρεπή δημόσια και ιδιωτικά κτίρια. (Τσιβής 1990, 40-41). Φαίνεται πάντως ότι μισόν αιώνα περίπου αργότερα (αρχές του 14ου αι.) ο πληθυσμός των Χανίων ήταν ακόμη μικρός και η πόλη αναφέρεται στις πηγές "σχεδόν άδεια". (Μαλτέζου 1988, σ. 121). Ωστόσο, με την πάροδο του χρόνου η κατάσταση αλλάζει και ο πληθυσμός αυξάνεται τόσο που το αρχικό Καστέλλι να μην είναι αρκετό για να τους χωρέσει και πολὺς κόσμος να κατοικεί μόνιμα γύρω από αυτό. (Τσιβής